

Makale Bilgisi / Article Info

Geliş / Recieved: 17.03.2021

Kabul / Accepted: 29.03.2021

Kitap İnceleme/Book Review

BÜYÜK TÜRK TARİHÇİSİ ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN “UMUMÎ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ” ADLI ESERİNİN TÜRK DİLİ VE EDEBİYATINA KATKISI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuncer GÜLENSOY*

Yıllardan 1960, aylardan Ekim. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi “Türkoloji” bölümüne yeni başlamıştım. Beykoz'da Arman ailesinin Hünkâr Tepesi'ndeki evlerinde kalıyor, sabahleyin çok erken uyanıp Yeniköy'den Beykoz'a gelerek oradan Paşabahçe-Köprü seferini yapan 07:40 vapuru ile 08:15'te Eminönü'ne geliyor; oradan da yürüyerek Mısır Çarşısı-Mahmutpaşa-Kapalıçarşı-Bayezid-Sahafklar Çarşısı üzerinden Fakülte'ye ulaşıyordum. Sahafklar Çarşısı meşhur “Çınaraltı”ndan sonra, Kapalıçarşı'ya gelmeden önce, eski-yeni kitapların satıldığı bir mekân idi. Her sabah Fakülte'ye gelmeden önce buradaki sahafkların vitrinlerini gözden geçirir, almak istediğim kitapların fiyatlarını öğrenir, harçlığımdan ve yemeğimden keserek biriktirdiği para ile kitaplarımı alırdım.

Türkoloji Bölümü'ndeki hocalarım: Ord. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan (Eski Türk Edebiyatı), Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (Türk Lehçeleri), Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu (Türk Dili Tarihi), Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar (Yeni Türk Edebiyatı), Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu (Türkçenin Fonetigi), Prof. Dr. Tahsin Yazıcı (Farsça), Doç. Dr. Ömer Faruk Akün (Yeni Türk Edebiyatı), Doç. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (Eski Yazı Osmanlı Türkçesi), Dr. Muharrem Ergin (Türkçenin Grameri), Dr. Ali Alpaslan (Hat Sanatı) idi.

1960 yılında, Türkolojiye beraber başladığım Saim Sakaoğlu (şimdi: Prof. Dr.-emekli, Konyalı); Harun Tolasa (Prof. Dr.- rahmetli), Saim Fikret Hekimoğlu (MEB müsteşarı yardımcısı, sonradan Almatı Kültür müsteşarı), Atilla Özkırmımlı (ansiklopedist-rahmetli, Konyalı), Ayla Agabeğüm (emekli öğretmen), Ayla Tokatçioğlu (emekli kütüphaneci, Beykozlu), Evin Bozaslan-Göymen (emekli öğretmen, İzmirli), Oktay Göymen (emekli bankacı, Bursalı, rahmetli), Ahmet Dinçer (emekli öğretmen, Uşaklı 'Dombaylardan', rahmetli), Ülkü Vural (Uşaklı, rahmetli), Uşaklı Ülkü (sinemacı Ragıp beyin kızı, rahmetli), Fatihli Arif Özer (Almanya'da hocalık yaptı), İsmail Eren (Balkanlardan, bizden yaşlı idi) ve adlarını hatırlayamadığım sınıf arkadaşlarım....

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com

Yukarıda bahsettiğim gibi, her sabah ve akşam “Sahaflar Çarşısı”na uğrar, hocalarımızın tavsiye ettikleri kitapları almaya çalışırdım. O zamanlar, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın “*On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*” adlı eseri yeni basılmış ve 16.85 TLye satılıyordu. Bir akşamüzeri dersten çıktıktan sonra sahaflardan geçerken, Tevfik Fikret'in (mavi mürekkep ile) taşbaskısı “*Rübâb-ı Şikeste*”sini de (1.- TLye) Tanpınar'ın kitabı ile birlikte aldım....Caferoğlu'nun “*Türk Dili Tarihi*”, Ergin'in “*Türkçenin Grameri*”, Timurtaş'ın “*Osmanlıca Dersleri*, Akün'ün “A.Hulusi'nin *Haşim* adlı kitabını *Ahmet Haşim'in Şiirleri*”ni okur, vizeye hazırlanırdık. (*Merdiven* adlı şiirini uzun zaman incelemiş, sonunda da ezberlemiştik.), Banguoğlu'nun “*Türkçenin Grameri-Fonetik*”, Ateş'in “*Farsçanın Grameri*” adlı eserlerini de zaman içinde alarak kütüphanemi kurmaya başlamıştım.

Ben “Türkoloji” bölümü öğrencisi idim ama dersimin olmadığı zamanlarda Felsefe ve Tarih bölümlerine gidiyor, dersin hocasından izin alarak bu bölümlerin derslerini de dinliyordum. Zeki Velidi Togan ve Kafesoğlu Hoca'nın derslerini çok beğenir, zevkle dinlerdim. 1960'lı yıllarda, 60 sene önce, Onun “*Umumî Türk tarihine Giriş*” adlı eserini de satın almış, Beykoz-Köprü (gidiş) ve Köprü-Beykoz (dönüş) vapurunun alt kış kamarasında, bu eserleri okuyup bilmediklerimi öğreniyor, ödevlerimi de hazırlıyordum.

Aradan yıllar geçti, mezuniyet+doktora+doçentlik+profesörlük+emeklilik derken, aradan tam 60 yıl geçmiş... Kasım 2020 içinde, rahmetli Togan Hoca'nın kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'ın gönderdiği “*Umumî Türk Tarihine Giriş*” adlı büyük eserin (2 cilt +CD) 3. baskısını aldım. Bu baskı, yeniden gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmış. Bu eseri ikinci kez, bu defa daha dikkatle ve notlar alarak okudum. Aşağıda yapacağım değerlendirme, eserin Türk Dili ve Edebiyatı açısından önemli olacaktır.

Eserin içindekiler (*tarihî olaylar+savaşlar+kale kuşatmaları+andlaşmalar+Türk kavimleri/devletleri+eski Türk medeniyeti+Türk devlet gelenekleri+TÖRE+eski zamanlarda edebî hareketler+sanat ve mimari*) konuları yanında (*Tarihî vesika olmak kaydıyla Türk Dili+ TÜRK ve TURAN kelimeleri+ eski Türk kavim-devlet-kışi adları (üzerine açıklamalar ve etimoloji denemeleri)+ İlhanlılar devrinde dil ve edebiyat+Uygur yazısı+Horasan'da Doğu Türkçesi-Türkmence edebiyat+Anadolu Türkçesiyle edebiyat+Azerî Türkçe edebiyat+İlk Osmanlı edebî hareketleri+Germiyan Beyliğinde Türk dil abideleri+Temürlülerin edebî sahada tesiri+Fatih devrinde Uygurca+Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Türk dili+Altın Orda'da Türk edebiyatı ve bunun Osmanlı edebî hareketi ile münasebeti+Divan Edebiyatı*) gibi konular yer almaktadır.

Bu eserin “Ön söz”ünde (s. XV-XXVI) Togan'ın yazmış olduklarını, hangi meslekten olurlarsa, bütün Türk gençlerinin okumasını tavsiye ederim. Sayfa XXI'de, 2. paragraftaki şu yazdıkları da çok önemlidir: “*Gerçi böyle bir mesai, ancak liselerimiz talebeyi (=öğrenciyi), klasik bilgileri, Avrupa ve Şark (=Doğu) dillerini öğretilip kaynaklardan istifadeye (=yararlanmaya) yani üniversitede ilmi (=bilimsel) ictihat (=yön) yoluna girmeye hazırlanabilecek bir dereceye yükselttiği zaman mümkün olur; gerçi bizim talebemiz, Avrupa dillerini, Arapça ve Farsçayı değil, eski yazıyı (=Arap harflerini) bile ancak üniversiteye geldikten sonra öğrenmeye başlıyorlar; gerçi bizde, bir normal enstitü mesaisi için şimdilik zemin (=yer) yoktur; fakat ara sıra kendi çalışması ile hazırlanıp gelen talebe oluyor.*”

(3. paragraf): “*Ben, yazılmış olup henüz neşredilmemiş (=yayımlanmamış) bulunan eserleri kaynak olarak göstermenin manasızlığını (=anlamsızlığını) bildiğim halde, haşiyelerde (= dip/ayak notlarında) böyle birkaç eserimin adını zikrettim (=belirttim); eğer yoluna konulmuş ilim işbirliği olsaydı, bunlar çoktan ortaya çıkmış olacaktı. Şimdilik ben, vasıtasızlık (=araçsızlık) içinde ve yardımcısız kendim yazıp kendim makineye (=daktiloya) nakledip (=yazıp), kendim matbaaya gidip, kendim tashihlerini (=düzeltmelerini) yaparak bin bir zorluk ve teferruatçılık içinde güya*

ilim yapıyorum. Asıl yaptığım, milletime karşı vazifemi (=görevimi) ifa ediyorum (=yapıyorum) diye kendimi avutmaktan ibarettir.”

(s.XXIII, paragraf: 2): “Ben [her] eserimde, ancak ilmi (=bilimsel) hakikatleri (=gerçekleri) ortaya koymak istedim. Bu eserimde de öyle oldu.Türk tarihi, uydurmalar yoluna girmeye muhtaç değildir. Onu aydınlatmak yoluna girmeye muhtaç değildir. Onu aydınlatmak yolundaki mesai (=çalışma) hakiki ilme (=gerçek bilime) ne kadar sadık kalırsa, o nispette takdire mazhar olur (=o kadar çok övülmeye değer.)”

(NOT: Parantez içindeki açıklamalar TG’ya aittir.)

Togan’ın bazı eserler, Türk kavimleri, dilleri ve edebiyatları hakkındaki görüş ve önerileri de şunlardır:

1) “Sekiz-on ikinci asırlarda Hakani ve Uygur şivelerinde yazılan Türkçe eserlerde ve Kaşgarlı Mahmud’un kitabında (=Dîvânu Lugâti’t-Türk) ziraata ait istilâhlar (=terimler) kâmilten (=baştanbaşına) Türkçe olduğu halde, bunlar bir araya toplanıp ilim âlemine arz olunmamış (=bilim dünyasına sunulmamış).” (s. 17)

2) “....Sümerlerin, eski İskitlerin, Hunların ve birçok tarihi Türk kavimlerinin defin merasimi ile müşterek (=ortak) kelimeler; bunların at terbiyesi, Hurrilerin dillerinin Türkçe ile akrabalık derecesini arz eden hususiyetleri (=gösteren özellikleri), bu Hurrilerde Türkistan’daki Huttal Türklerinin ve Ön Asya’da Selçuklular devrinin at terbiyesini andıran yılıkıcılıkları, hep Ön Asya’da tarihten önceki Türk izlerini teşkil eder.” (s. 22)

3) “....Kore dilinde bulunan Türkçe, Moğolca kelimelerde; Göktürkçede, Uygurcada, bugünkü Doğu ve Batı Türk lehçelerinde, Oğuzcada, Karagas ve Altay şivelerinde, yani ŞAZ (yani ş, a ve z sesleri kullanan) Türkçelerinde, keza eski Bulgar şivesi gibi LİR (yani öteki sesler yerine l, i ve r sesleri kullanan) Türkçelerinde, bunların hepsinde yahut ancak ayrı şivelerinde bulunan kelimeler, dilimizin tarihî seyrinin tabii olduğu kaidelere (=bağlı olduğu kurallara) tam uygun olarak mevcut bulunmakta ve bazı kelimeler Türk şivelerindeki değişmelerden masun kalarak kendisinin eski iptidai manasını ifade etmektedir.” (s. 26)

4) “Türklerin tarihten önceki çağını öğrenmek için müracaat edilecek diğer en büyük vesika (=belge), Türk Dilidir.” (s.33)

5) “Arğın” “Argulu” demektir. Arğınlar, daha 15. asırda bir “Arğın Türkmeni” idiler. (s. 43)

6) “Bay” ismi de, milattan önce bu taraflarda yaşayan Usunların ve Doğu Türkistan’daki Küça ahalisinin hükümdarlarının kitabı idi ki zamanımıza buna bir şivede “Bek” ve “Beg” diğer şivelerde, yine şive ve kaidelerine göre, “Bay” ve “Bey” denilmiştir. (s.43)

7) “Eski Türk ‘Şu’ rivayetine göre, ilk Aryani istilas ve baskısı sonunda Doğuya çekilmiş olan Türk kabileleri az sonra geri dönüp gelen hükümdar “Şu” (yani bu isimdeki sülale) idaresinde Çu havzasında eski hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Herhalde MÖ. 8. asırda merkezi Orta Tıyanşan’da olan büyük bir Saka devleti mevcuttu. Siyasi teşekkül ismi olan “Şu” ismi yerine “Saka”ya bırakmış görünüyor. Bu iki isim büyük hâkim milletin iki şubesinin ismi olabilir. Çünkü Türklerde bunu andıran mitler de

vardır.” (s. 49) “.....Buna rağmen ben bu Saka devletinin Çin sınırlarından Tuna'ya kadara uzanan, fakat parçaları arasında bağlantıları gevşek bir teşekkül olduğunu zannediyorum. Bu milletin bir olup tıpkı Hunlar, Göktürkler ve Moğollar zamanında olduğu gibi, Doğu Avrupa'yı istila etti.” (s. 49)

8) “.....İskitler'in hâkim tabakasının ben de Türk olduğu kanaatindeyim. Bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, âdet ve ahlâkları hakkında Hipokrates tarafından verilen malumat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Akideleri, defin merasimleri ve âdetleri Altaylılarınkinin aynıdır. Bunlar “*derme ev*”lerinde yani keçeden mamul (=yapılmış) kubbeli çadırlarda (çoğunca bunların tekerleklilerinde) yaşamışlar.....Araplar da bunları *kubbetü'l-turkiyye* yani “Türk çadırı” olarak bilmişlerdir.....İskitler de Türk kavimleri gibi *kımız* içerler, sütü kurutarak “*kurut*” yaparlardı. Akideleri Şamani idi; yabancılara karşı müdafaası (=savunması) zahmeti (=zor) ve iç nizaların (=kavgaların, çekişmelerin) başlıca sebebi diye mal mülk toplamaktan kaçınırlardı. Düşmanlarına karşı mertçe savaşıyor, dâhilen feragat sahibi, samimi, sade insanlar diye tanıdıkları İskitlerden Homeros ve diğer bazı eski Yunanlılar “kımız içer, emlâksız (=evsiz) İskitler” diye idealize ederek bahsetmişlerdir. (Strabon, VII, 3, parag. 9)”. (s. 50)

9) “Türk destanlarında ‘Tunga Alp Er’, İran destanlarında ‘Afrasiyab’ adı ile tanınan, bu büyük Saka devletinin en şevketli devrini ve sukut çağını yaşatan büyük kahramanı olarak kabul ediyoruz. Bu destan Türk rivayetlerinde Tunga Alp adı ile Türk hükümdar ailesinin büyü atası, onun akraba ve evladı, onun kültü anlatılmaktadır.” (s. 52) “Sakalar hâkimiyetinin bu altın devrinin, büyük Saka fâtihinin Medya hükümdarı Keyhusrev tarafından M.Ö. 625'te yenilerek ele geçirilip öldürülmesi neticesinde sona erdiği hakkında Asuri kitabe ve Yunan kaynaklarında verilen malumat ile Çinlilerin MÖ. 623'te Suo yani Saka devletinin 12 krallığını zapt ve işgal eylediklerine dair Çin kaydı Türkistan tarihine dair ilk müspet (=olumlu) tarihi malumat (= bilgi) olarak kabul edilmelidir.”(s. 52)

10) “Üzerinde tarihi bulunmayan eski Türk yazılı kitabeleri hep miladi 7-8. asra sıkıştırmak da yanlıştır. Göktürk yazıtları dilinin Göktürk devleti teşekkül etmeden önce vücuda gelen bir edebi dilinin tekâmül (=gelişme) safhası arz etmekte olduğu ispat olunabilir bir davadır.” (s.72)

11) “Karahanlılar zamanından kalan en büyük eser 1070'te Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından Kaşgar Hükümdarı Harun Buğra Ebu Ali Hasan Han'ın ismine ithaf olunmuş “*Kutadgu Bilig*” kitabıdır.” (s. 118) “Kutadgu Bilig baştan sonuna kadar Türk devlet idaresini aksettirmiştir.” (s. 119)

12) “Karahanlılar zamanında vücuda getirilen (=yazılan) diğer mühim (=önemli) bir eser de Mahmud Kaşgari'nin 1077'de tasnif ettiği Türkçe-Arapça lügat kitabı “*Dîvânu Lugâti'l-Türk*”tür.(s.19)

13) “Daha Mahmud Kaşgari zamanında Harezmi'de doğmuş olan diğer bir Türk âlimi ve İslâm âleminin büyük fakihî Mahmud Zemahşeri'nin (ölm.1134) kendi vatandaşlarına Arap dilini ve edebiyatını öğretmek maksadıyla yazdığı “*Mukaddimetü'l-*

Edeb””nam (=adlı) eseri de Moğol çağından önce Türkistan’da vücuda getirilen başlıca eserlerden birisidir.” (s. 120)

14) “Ali Şir Nevai, zikri geçen (=belirtilen) Acem şairlerinin de yazdığı mevzular üzerinde ceman 64.000 mısra turtan beş büyük manzum eser”, bir de 55.000 mısradan ibaret Türkçe lirik şiirler külliyyatı, tasavvuf ve edebiyat tarihine ait ayrı mensur ve manzum eserler ve dostlarına ait hatıralar bırakmıştır.” (s. 122) “Eserlerini Horasan’da yazan Ali Şir Nevai’nin dilinde Farsçanın tesiri Uygurcadaki yabancı tesirine nispeten çok büyüktür.”(s. 123)

15) “....El-Biruni Harezmi payitahtına taşradan geldiği için “Biruni” (=taşralı) lakabı verilmiştir.” (s. 128)

16) “Uluğ Bek (1393-1449), Temür’ün âlim torunudur. On bir yaşında Kur’ân’ı hıfzettiği, Arapçayı mükemmel öğrendiği, daha gençliğinde riya bilime ait müşkül (=zor) meselelerin hallinden hoşlandığı, muasırları (=çağdaşları) tarafından hayranlıkla zikredilmiştir.” (s. 130)

17) Uygurlar ve Uygurca: “Uygurlar tarafından yazılmış olan eserlerin hepsi Uygurcadır; fakat arada, Manihaist Uygurların Manihai harflerle, Hıristiyan Uygurlar’ın Süryani harfleriyle yine Türkçe olarak yazdıkları eserler de vardır.Uygur ülkesinde Göktürk yazısının kalemle kitap yazmada bile kullanıldığını gösteren eserler de hafriyat (=kazı) esnasında bulunmuştur. Umumiyetle Türk edebi dilinin kudretle yaşatıldığı memleket, Uygur ülkesi olmuştur. Manihaist Uygurlar çok sade ve temiz Türkçe yazmışlardır. Uygur halk edebiyatından da numuneler kalmıştır ki; bunlar ve Mahmud Kaşgari’de münderiç bulunan bu nevi parçalar sayesinde Radloff’un önce Altaylar’da bulup tespit ettiği eski tip Türk milli şiiri ve vezni, bugün tam olarak meydana çıkmış bulunuyor.” (s.138)

18) “Mübarek Şah, bunların (=Hazarların) 21 harften mürekkep (=oluşan) soldan sağa yazılan ve bitişik olmayan bir Rum yazısı kullanmakta olduklarını zikretmiştir. Bu yazı Peçeneklere nispet edilen Nagy-Szent-Miklos altın eşyası üzerindeki Türkçe cümlelerin Rumcası gibi bir hurufat olsa gerektir. Fakat bize, Hazırlar adına böyle hurufatla yahut İbrani harflerle yazılan hiçbir eser kalmamıştır. Hazar dilinin Bulgar dili gibi şimdiki Çuvaşçanın bir şekli olduğu Barthold ve benim tarafımdan ileri sürülmüşse de bunu ispat edecek yazılı bir Hazar dili numunesi (=örneği) bize vasıl olmamıştır (=ulaşmamıştır.)” (s.139)

19) Türklerde Konargöçerlik: “...Tam göçebe olmayıp ancak yarı göçebe ve yarı medeni olan Türkler arasında da cihangirlik ve fütuh gayelerini güden kavim grupları bulunmuştur. Bunlar, Çin membalarında (=kaynaklarında) tesmiye olunup (=adlandırılıp) bizde şimdi “Göktürk” ismiyle tanınan büyük fatih kavmidir. Göktürkler, Oğuz ve Moğollar gibi “daima göç etmiş” değiller, esas kütleleri kışın şehirlerde ve köylerde yaşamış olup yazı Tiyanşan yaylalarında geçirmişlerdir.”(s. 147)

20) Sudan Çıkan Aygır Efsanesi: “Türlere denizden (gölden) yahut dağdan çıkan, **ilahi aygırlardan** türeyen, süratte emsalsiz **atlar** bahşedilmekle de Tanrı tarafından diğer milletlere üstün edildiklerine inanmaları da bu meyanda zikredilmek icap eder.” (s.149)

21) Türkler: “Türkler hür insanlardır; onlar kendi kendilerine maliktirler, hiç kimseye (yani diğer hiçbir millete) kendileri üzerine tahakküme yol vermezler. Onlar iş görürken kendi iradeleriyle görürler. Harp ederlerse ancak kendileri için ederler.” (s. 152: Mervezi'den naklen)

22) Ak Keçe Üzerinde Kaldırılıp Han Yapma: “Göktürk ve Hazar hakanları, dört uruk beyi tarafından Ak Keçe Üzerinde Hanlığa İclas Edilirken, boğazlarını ipek bir bağla şiddetle sıkarak ‘*devletini nasıl ve ne kadar idare edeceklerine*’ne dair söz almak âdeti, hep çağımıza kadar yaşayan “kadı” intihabının hakiki ve asıl şeklidir.” (s. 155)

23) Azar Türkçesi: “İbn. Havkal, Hazarların dili hakkında, ‘Türkçeden de Farsçadan da ayrı olup dünyada hiçbir milletin diline benzemez’ dediği gibi, Edil Bulgarları dilinin de böyle olduğunu tasrih ediyor. El-Biruni'nin ifadeleri gibi, Müslüman Bulgarların mezar taşları da bunu teyit etmektedir.” (s. 182)

24) Hıristiyan Kıpçaklar: “Moğollardan önceki Hıristiyan Kumanların (Kıpçak) dini neşidelerinin (Codex Comanicus) dili ile onlarla aynı zamanda Uygur ilinde yaşayan Uygur Hıristiyanlarının ve Budistlerinin dini eserlerinin dili arasındaki fark o kadar mühimdir ki birinin dilini diğeri anlayamazdı. Hâlbuki 14. asırda Kıpçak ilinde hanların Uygur harfleriyle yazılan fermanları Uygurcaya yakın olup Kıpçaklarca da güzelce anlaşılır oldu.” (s.183)

25) Urdu Dili: “Babürlüler resmi dil sıfatıyla Sanskrit dili ile Farsça ve Türkçeyi karıştırarak **Urdu Dili** isminde bir melez dil vücuda getirdiler. Fakat bununla ancak kendi Türklerinin Hintlileşmelerine tesir etmiş (=çabuklaştırmış) oldular.” (s.211)

26) Bulgar Türkçesi: “On-Ogur camiası (=toplumu) şeklinde toplanan Bulgarlar Karadeniz'in kuzeyine ve bilahare Balkanlar'a yayılmışlardı. Bunların maruf (=tanınmış) hükümdarlarının eski Slav-Kiril harfleriyle (=Kiril alfabesiyle) ve tarihleri eski Türk **Müçel** (on iki hayvan) takvimi ile kaydedilmiş bir listesi zamanımıza kadar vasıl olmuştur (=ulaşmıştır). Bu gibi vesaik (=belgeler) sayesinde eski Tuna Bulgarlarının dilinin de Edil Bulgarlarının dili gibi Çuvaş lehçesi ile bir asıldan gelen **Lir** Türkçe bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Bu dilde bizim şivelerimizdeki **beş** yerine **bel**, **sekiz** yerine **sıkkır**, **otuz** yerine **otr**, **kız** yerine **kır** yahut **hır** denilmiştir.” (s.215)

vb. gibi çok geniş bilgiler verilmektedir.

Kişi, Boy-Soy-Oymak-Cemaat ve Yer Adları Bakımından Eseri Değerlendirme

“Umumi Türk Tarihine Giriş” adlı bu büyük eserde, eski Türk kişi, boy-soy-oymak-cemaat ve yer adları açısından da çok önemli bir kaynaktır. Bazı kişi adları örnek olarak aşağıya alınmıştır:

Bumin (yahut Bumun; bana göre Bumın); İstemi, Taspar, Shaboluo (=İşbara), Tardu, Tung Yabgu, Kutluğ Kağan, İpi Tulu; Bilgençur Kağan, Tafgaç Kağan (öteki adı: Oğulçak), Harun Buğra, İl Aslan, Atsız, Toluy, Mönge (Mengü), Ölcey (Olçay) Temür, Batu, Toktagu, Berke, Canibek, Orda Esen, Kara Hülegü, Oragina Hatun, Duva, Kebek, Tuğluk Temür, Kaydu Han, Çapar, Babür (Bana Göre: Bebür), Buğra Han, Baysungur Mirza, Kızıl Aslan Tamgaç, Aslan Han, Aybek, İltutmuş, Sübekyekin, Cok Mara Beçkem, Kara Aslan, Han Sungur, Baybars, Bayan Kağan, Yalançak, Yabağ, Boroç Oğlu, Tunga, Yağmur Bey, Arpa, Buğday, Çavdar, Kutlanmış, İldegiz, Börküyaruk, Sencer, Borsuk (emir), Kongur Alp, ...vb.

Bazı yer adları: Yalguz-Yıgaç (Ağaç), Koçkarbaşı (Koçungarbaşı, bugün Isıkgöl’ün batısında bulunan Koçkar Yaylası), Çarın ırmağı, Koyaş, Yulduz Yaylası, Mugan ovası (bugünkü Ankara Gölbaşı’ndaki: *Mogan Gölü*), İrtiş (İrtiş < Er ‘asker’ + Tüiş ‘in’) nehri...vb.

Bazı unvan adları: Yugruş (han naibi), Kagalgay, Tunkatar (gece nöbetçisi; Moğolcası: *kebtevil*), Kişikçi (gündüz nöbetçisi, bekçi; Moğolcası: *turgavul*), Bavurçı (oduncu aşçısı), Tuvaçı, Bükevül, Aktaçı, Sübek (= ordu beyi), Sübaşı, Bey, Yabgu, Tarhan, Noyan...vb.

Bazı uruk adları: Hazarların Kabar uruğu, Türk Laçın uruğu, Moğol Arlat uruğu, Hazareler, Barsgan Türkleri, Babüriler, Tuhsi uruğu, Kıpçakların Uluborlu (Ulbarlu/Barlı-Borlı) uruğu, Kimakların Bayandır boyu, Yemak boyu, Durut (Turut< Turgut) uruğu, Beçne (Peçenek) uruğu.vb...

Eserin 2. cildinde (s. 555-1011) yüzlerce “dip notu/ayak notu” verilerek konular daha geniş olarak ele alınmıştır. Eserde verilen kaynakça (s.805-882) çok zengin olup bir bilim adamının gördüğü ve kullandığı eserlerin enginliğini ortaya koymaktadır.

Rahmetli Togan, ana dili *Başkurt Türkçesinin yanında, bütün Türk şivelerini, Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça, Tacikçe, Soğutça, Moğolca* gibi dilleri de biliyor, bu dillerde yazılmış eserleri kullanıp değerlendirebiliyordu.

Bu büyük eser, mutlaka her Türk tarihçi ve dilcisi tarafından okunup incelenmeli ve yorumlanmalıdır. Bu eserde yazılanlar öğrenilmeden “tarihçi” ve “Türk dilcisi” olunamaz.

İyi ki A. Zeki Velidî Togan gibi bir Türk tarihçisi doğdu, iyi ki Türkiye’de görev yaparak bu büyük eserini yazdı ve genç Türk tarihçilerine “HOCA”lık yaptı.

(17 Kasım 2020, Batıkent-Ankara)